

Отже, ймовірно, що хотянівська печатка мала засвідчити документ, виданий Ізяславом Ярославичем Микільському монастирю, що зберігався в його лівобережній садибі. Можливо, то була уставна (фундаційна) грамота, або ж бенефіціальна — на лівобережні земельні пожалування, хоча твердити це категорично було б небезпечно. Та за всіх умов унікальний характер знахідки робить її цінним джерелом з історії соціально-економічних відносин на Русі XI ст.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ, В. В. ШУМАКОВ

Новая находка вислой печати в окрестностях Киева

Резюме

Статья посвящена публикации вислой печати, найденной на территории бывшего Пустынно-Николаевского монастыря в окрестностях Киева (с. Хотяновка Броварского района Киевской области). Печать, принадлежащая к категории древнерусских булл с доброжелательными надписями, характеризуется уникальными чертами, позволяющими сделать ряд важных выводов. Авторы датируют печать третьей четвертью XI в. и связывают с именем великого князя Изяслава Ярославича, во время правления которого древнейшие киевские монастыри получили официальный статус. Не исключено, что публикуемая печать удостоверяла именно уставную или бенефициальную грамоту, дарованную князем Николаевскому монастырю.

¹ ПВД. — Т. 1. — С. 20.

² Татищев В. Н. История российская. — М.; Л., 1962. — Т. 1. — С. 110, 117.

³ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X—XV вв. — М., 1970. — Т. 1. — № 3, 6, 7, 8, 9, 80, 81, 82, 83, 117, 118, 119, 120, 121 и т. д.

⁴ Там же. — № 6, 7, 8, 9, 86 та ін.

⁵ Там же. — № 3, 80, 81, 82, 83, 117, 118, 119 та ін.

⁶ Там же. — № 80, 81, 82, 83 та ін.

⁷ История українського мистецтва. — К., 1966. — Т. 1. — С. 297.

⁸ Там же. — С. 309.

⁹ Янин В. Л. Указ. соч. — Т. 1. — № 6, 7, 8, 9.

¹⁰ Там же. — С. 187—192.

¹¹ Там же. — С. 67—75.

¹² Там же. — № 124.

¹³ ПВД. — Т. 1. — С. 107.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. — С. 106—107.

¹⁶ Там же.

О. А. КОРОЛЮК

Давньоруські житла Новгород-Сіверського дитинця

Протягом кількох років експедиція Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР при участі Чернігівського історичного музею проводила стаціонарні дослідження в різних частинах Новгород-Сіверського — столиці удільного князівства XII—XIII ст. Значні роботи здійснювалися в урочищі Замок, де в давньоруський час знаходилася резиденція місцевих князів. Були виявлені різноманітні археологічні матеріали кінця I—початку II тис. н. е., серед яких і залишки напівземлянкових та наземних будівель IX—XIII ст. Аналізу цієї групи пам'яток і присвячена публікація.

Виявлені на території Замку житла являють собою однокамерні приміщення, що зовсім не заперечує наявність у давньоруському місті 2-х чи 3-х камерних помешкань (вони ще не розкопані). Підтверджують цю думку археологічні знахідки в інших містах, зокрема в Києві¹, та виявлення двокамерного заглибленого житла на околиці самого Новгород-Сіверського². А однокамерні житла навіть в середині XIX ст. в Чернігівській губернії становили половину усіх будинків³.

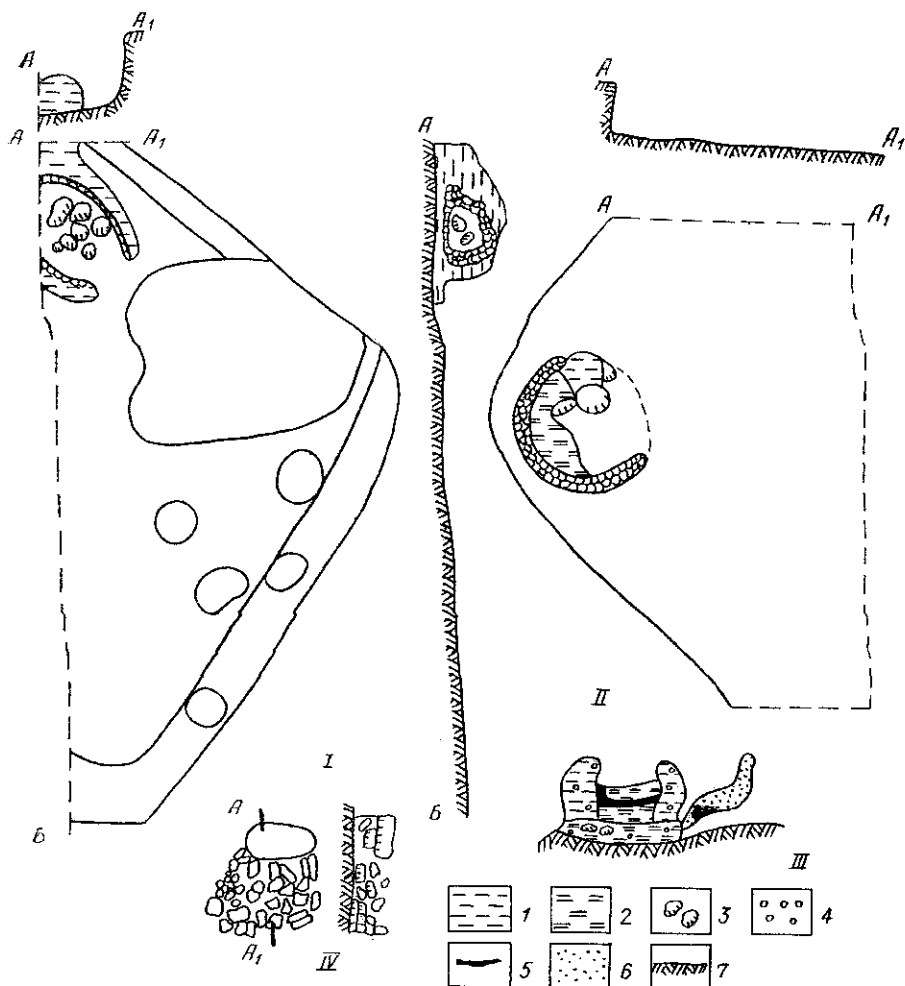

Рис. 1. Плани та розрізи жител та печей:

I — план та розріз житла з розкопу 4 А 1981 р.; II — план та розріз житла з розкопу 4 Б 1981 р.; III — глиняна піч в південному профілі розкопу 8 (1982); IV — піч-кам'янка в житлі з розкопу 6 (1979).
 Умовні позначення: 1 — глина; 2 — обпалена глина; 3 — каміння; 4 — крейда; 5 — вугілля; 6 — пісок; 7 — материк.

До IX—середини X ст., коли на території майбутнього міста існувало кілька поселень роменської культури, відноситься напівземлянкова будівля, досліджена в 1982 р. Житло було заглиблено в материк на 0,7—0,8 м і дуже пошкоджене ямами більш пізнього часу. На його підлозі простежено ряд стовпових ям з плоским дном діаметром 0,3 м. У будівлі розчищено розвал печі, що складався з шматків перепаленої глини, вугілля, попелу. Її слід був відпечатаний в північному профілі розкопу (рис. 1, III). В середині печі трапилися фрагменти ліпного горщика роменської культури. Піч мала куполоподібну форму висотою близько 0,8 м, черинь її містився на 0,1 м вище рівня підлоги житла. Аналогічна глинобитна піч у напівземлянці знайдена в 1979 р. і на посаді Новгород-Сіверського⁴, а також у Новотроїцькому, Чулатовому, Шестовиці, Сосниці, Волинцеві⁵. В інших пунктах печі врізалися в материковий останець, а в Новгороді-Сіверському, як і в другому роменському шарі на Великому Горнальському городищі⁶, вони були повністю виліплені із глини. Печі, вирізані в материкових останцях, характерні переважно для Лівобережжя Дніпра VIII—IX ст., а наприкінці IX—середини X ст. побутують глинобитні отоплювальні конструкції.

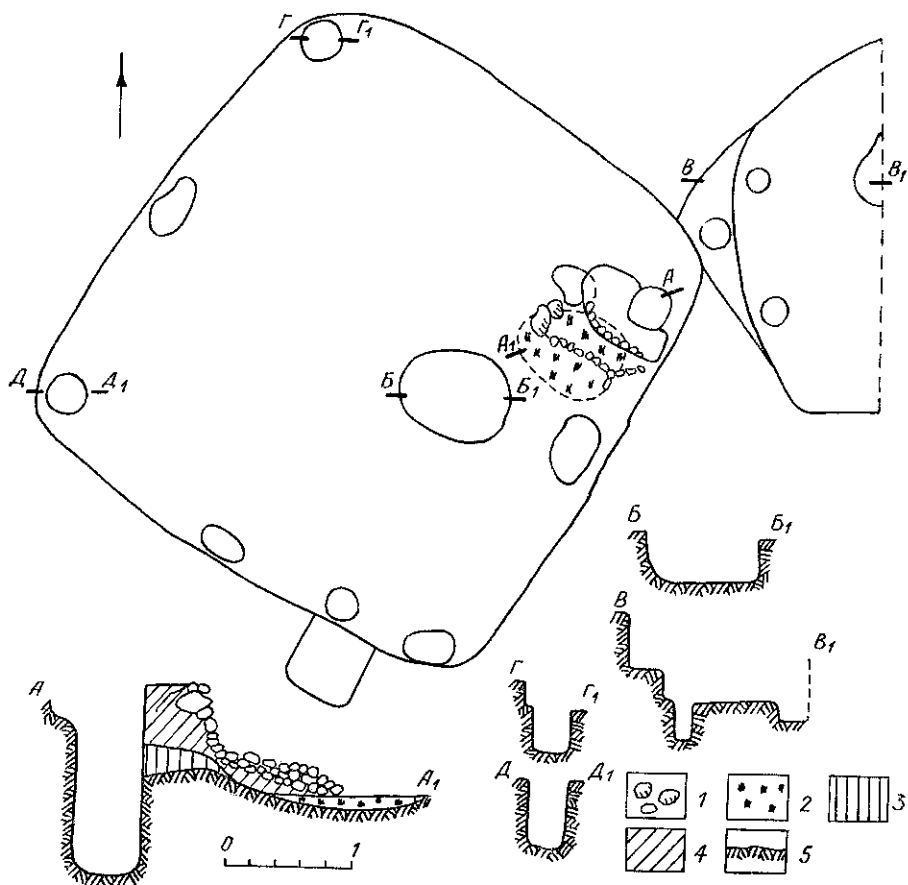

Рис. 2. План житла та розріз печі (розкоп 5, 1980 р.).

Умовні позначення: 1 — каміння; 2 — вугілля; 3 — гумусний шар; 4 — суглинок; 5 — материк.

Наприкінці X—XI ст. у житлобудуванні Новгород-Сіверського простежуються зміни. В цей час у будівлях з'являються печі-кам'янки. Так, в 1979 р. при дослідженні валу дитинця виявлено залишки двох споруд, в одній з яких трапилася піч-кам'янка, що збереглася на висоту 0,3 м і мала розміри $1,0 \times 0,8$ м. Складена вона з колотого каміння, а зв'язуючим розчином служила глина. Черинь був викладений з плоских камінців, він піднімався над рівнем підлоги на 0,3 м (рис. 1, IV). До печі примикала яма округлої форми глибиною 0,4 м, у зповненні якої простежено попіл, печина, вугілля, уламки посуду. На підлозі житла трапилися уламки гончарного посуду XI ст., а також кілька фрагментів ліпного, шиферне пряслице.

Дещо відрізняється від вищеописаної друга напівземлянка цього часу, досліджена у 1980—1981 рр. Вона була заглиблена в материк на 1,3 м і мала розміри $4,55 \times 4,7$ м. По кутах і вздовж стін розміщувалися стовпові ями, а біля південного кута простежувалися залишки вікна у вигляді прямокутного виступу довжиною 0,8 м та шириною 0,5 м*. В північній частині напівземлянки розчищено розвал печі $1,3 \times 0,5$ м, що складався з шматків обпаленої глини, каміння, вугілля, попелу та фрагментів ліпного роменського та гончарного посуду (рис. 2). Під розвалом печі виявилася яма, що примикала до ще однієї напівземлянки. Ця будівля увійшла в розкоп частково. Вона також датується дозолотоординським часом, але більш пізнім його періодом,

* Оскільки виступ вузький і дно його рівне, без сходинок, а скіс закінчується значно вище підлоги (близько 0,8 м), можна вважати його не входом в житло, а вікном.

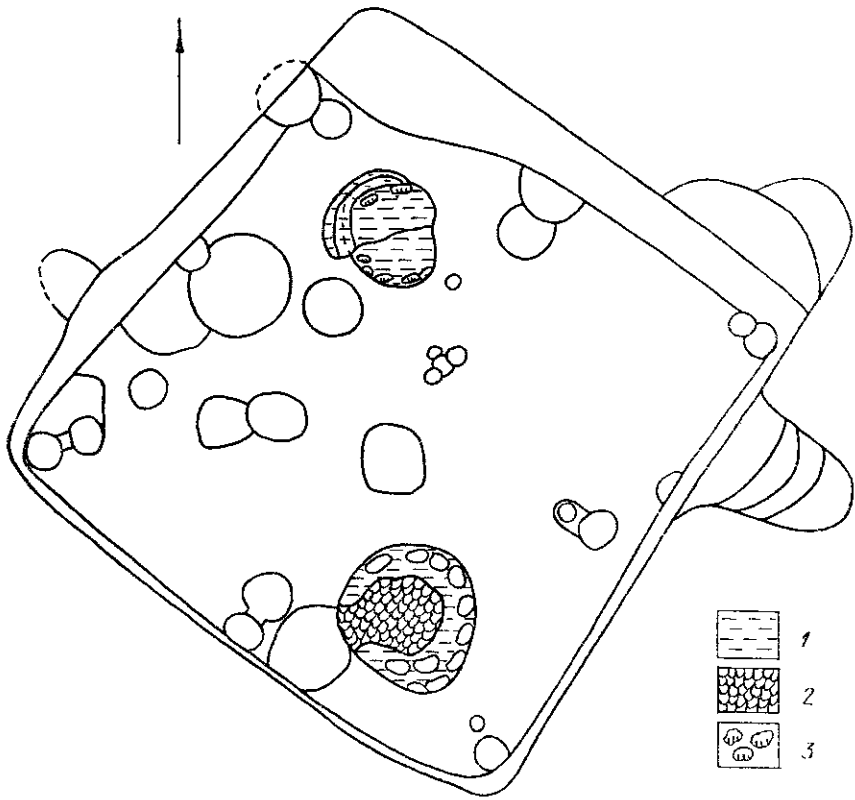

Рис. 3. План житла (розкопки 10, 10 А, 1983—1984 рр.).
Умовні позначення: 1 — глина; 2 — черинь печі; 3 — каміння.

оскільки вривається в нього (рис. 2). У заповненні знайдено два залізних ножі, уламки гончарного посуду XI ст.

У 1981 р. в північно-західній частині Замку досліджено залишки двох жител, частково зруйнованих князівським льохом середини XII ст. Це заглиблені на 0,6—0,7 м споруди, орієнтовані за сторонами світу. Печі в них виготовлено з глини та каміння. В першому випадку в житлі простежувалися стовпові ями, а в другому вони відсутні. Відсутність ям, а також розміщення печі, яка трохи відступає від стін котловану (на 20 см), вказують на зрубну конструкцію стін житла (рис. 1, I—II).

Ще одне житло кінця X ст. було досліджене у 1983—1984 рр. в західній частині дитинця Новгород-Сіверського. В його існуванні вдалося виділити два етапи. На першому житло було заглиблене в материк на 1,1 м, розмірами 4,1×4,1 м (кутами орієнтовано за сторонами світу). Підлога рівна, трохи понижується до центру, підмазана прошарком глини товщиною 2—3 см. В трохи заокруглених кутах котлована знаходилися стовпові ями діаметром близько 0,3 м і глибиною 0,45—0,6 м. Виявлені також залишки печі підквадратної форми, виліпленої з глини та шлаків. Черинь, підмазаний глиною; він піднімався над рівнем підлоги на 0,1 м. Піч стояла в північному кутку і відступала від стінок котлована. Вхід знаходився в північно-східній стінці і являв собою земляні сходинки. Таке співвідношення печі і входу відноситься до I типу, за класифікацією П. О. Раппопорта⁷ (рис. 3).

Пізніше старий котлован розширяється і його розміри досягають 4,6×4,6 м. Зсередини котлован підсипаний і утрамбований. Житло залишається напівземлянковим, але його глибина досягає вже 0,9 м. Піч будують на новому місці — в південному куту, вона відступає

Таблиця. Співвідношення печей з використанням фрагментів кераміки і без них

Час	VIII—перша половина X ст.		Друга половина X—XI ст.		XII—XIII ст.	
	I*	II**	I	II	I	II
Лісостепова зона	53	8	26	9	38	11
Лісова зона	19	0	26	1	55	1

* Кількість усіх печей, виявлених на поселеннях.

** Серед них печі, в конструкції яких використано фрагменти кераміки.

від стін. Вхід, у вигляді земляних сходинок, знаходився в південно-східному куту (тип IV за П. О. Раппопортом)⁸. У житлі другого періоду піч мала підквадратну форму з трохи заокругленими кутами. Складена вона з глини і колотого каміння. Верхня її частина провалилася у середину і в завалі, крім каміння, знайдено два глиняних вальки. Челюсті печі мали розміри 0,4×0,3 м. Черинь прямокутної форми був підмазаний глиняним прошарком товщиною 2 см і піднімався над рівнем підлоги на 0,1 м. Розміри печі на рівні підлоги 1,4×1,1 м, а на збереженій висоті (0,45 м) — 1,1×0,8 м. Товщина стінок біля основи 0,25—0,3 м, а в верхній частині — 0,2 м. При розчистці стінок печі виявлено фрагменти ліпних і гончарних посудин (рис. 3).

Використання фрагментів посуду при побудові печей в Давній Русі загальновідоме. Мабуть, череп'я використовувалося для кращої міцності і підтримки форми печі. В праці П. О. Раппопорта «Давньоруське житло» наведено всі відомі на сьогодні випадки використання черепків при спорудженні печей в житлах східних слов'ян кінця I—початку II тис. н. е., що дає змогу скласти таблицю співвідношення наявності цього елемента в конструкції (таблиця).

З таблиці видно, що в більшості печі споруджувалися без використання кераміки, а якщо її використовували, то переважно в лісостеповій зоні.

Наприкінці X—XI ст. у Новгороді-Сіверському споруджувалися будівлі і за старими місцевими традиціями. Так, у 1980 р. на дитинці досліджено напівземлянку кінця X ст. з глинобитною піччю. Вона заглиблена в материк на 1 м і мала невеликі розміри (3,6×3,3 м). По кутам житла і посередині стін простежувалися ямки від стовпів, за допомогою яких кріпилися дерев'яні плахи стін. Будівля була орієнтована кутами за сторонами світу, а піч розміщена поблизу північного кута (рис. 4).

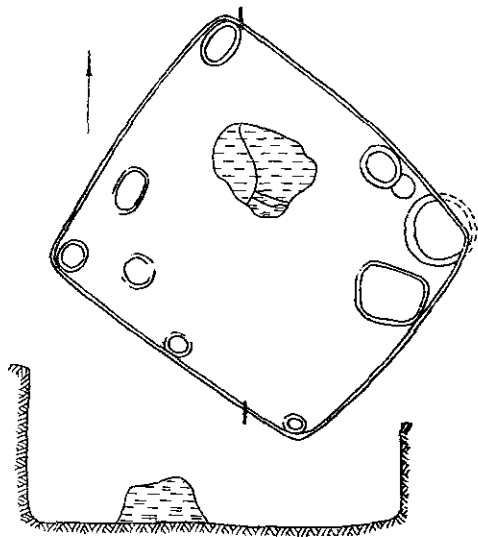

Рис. 4. План житла (розкоп 6, 1980).

Умовні позначення: 1 — глина; 2 — обпалена глина; 3 — материк.

Появу печей-кам'янок у Новгороді-Сіверському можна пояснити наявністю серед місцевого населення переселенців з півночі — Новгородщини, Псковщини, де такі конструкції опалювальних споруд зафіксовані в багатьох випадках. Словени могли з'явитися на Десні під час князювання Володимира Святославича, при якому почала широко проводитися політика зміцнення південноруського регіону і для цього використовувалися людські ресурси з різних куточків Східної Європи.

Межі жител XII—XIII ст. локалізуються лише за концентрацією знахідок, завалами обмазки стін, залишками печей, а

іноді і за кольором підлоги, що була трохи підмазана глиною, всі вони наземні.

Одне з них, розкрите в 1980 р., збереглося дуже погано. Вдалося лише встановити, що довжина його становила 5 м, а підлога підмазана глиною. За простеженими залишками стіни житла були дерев'яні, а з внутрішнього боку обмазані глиною. В житлі розчищено залишки печі-кам'янки. В її розвалі знайдено також уламки глиняних вальків. Вірогідно, що піч стояла на дерев'яному опічку.

Житла давньоруського часу на території Новгород-Сіверського замку за хронологічними етапами можна розподіляти таким чином:

Етап	Напівземлянка	Наземне житло	Кам'янка	Глиняна піч
Кінець IX—середина X ст.	1	—	—	1
Кінець X—XI ст.	6	1	5	1
XII—XIII ст.	—	1	1	—

Якщо для IX—середини X ст. були характерні лише напівземлянки і глинобитні печі, то для XII—XIII ст. вони взагалі невідомі. Кінець X—XI ст. є ніби перехідним періодом, коли існували напівземлянкові та наземні житла з глинобитними чи кам'яними печами. Якоюсь мірою етапи житлобудівництва збігаються з періодами становлення самого міста⁹.

Е. А. КОРОЛЮК

Древнерусские жилища Новгород-Северского детинца

Резюме

В работе анализируются исследованные в 1979—1984 гг. жилые комплексы детинца Новгород-Северского X—XIII вв. Прослеживается эволюция конструкций жилищ во времени (конец IX—середина X в., конец X—XI в., XII—XIII вв.), исследуются устройство печей-каменок и глинобитных отопительных сооружений.

¹ Гупало К. Н., Харламов В. А. Массовая городская застройка Киева X—XIII вв. // Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 79—140.

² Григорьев А. В. Отчет о работе Горбовского отряда Новгород-Северской экспедиции в 1981 г. // НА ИА АН УССР. — 1981/13а, 9960. — С. 3—12.

³ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. — Чернигов, 1889. — Т. 2. — С. 161.

⁴ Орлов Р. С., Куза А. В., Коваленко В. П. и др. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА АН УССР. — 1979/37. — С. 52—92.

⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74. — С. 51—137; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ. — 1975. — ЕІ—32. — С. 33, 35, 47, 59—60.

⁶ Куза А. В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 6—39.

⁷ Раппопорт П. А. Указ. соч. — С. 137.

⁸ Там же.

⁹ Коваленко В. П., Моця А. П. Новгород-Северский // Археология УССР. — Киев, 1986. — Т. 3. — С. 254.

О. Л. ВІЛЬШАНСЬКА

Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі

У 1974—1979 рр. досліджувалися пам'ятки в урочищі Острови та Луці-Каветчинській поблизу с. Сокіл Кам'янець-Подільського району Хмельницької області*. На багатшаровому поселенні в урочищі Ос-

* Розкопки велися Сокільським та Каветчинським загонами Середньодніпровської експедиції під керівництвом Л. В. Вакуленко та О. М. Приходнюка.